

**„Úkolem marxistů zde i tam je...
aby uměli vést svou linii a bit se proti celé linii
nám nepřátelských sil a tříd.“
(V. I. Lenin: Materialismus a empiriokriticismus)**

Marxisticko-leninská sociologie je jednotou obecné sociologie, oborových sociologických disciplín a otázek, které můžeme charakterizovat jako problematiku empirického sociologického výzkumu.

Pro jejich vzájemnou jednotu, návaznost a podmíněnost jsou určující dialektickomaterialistické principy výkladu světa lidí, přírody a myšlení. V naplnění těchto principů přestávají být metodologické otázky sociologického poznání pouhou abstraktní teoretickou konstrukcí a stávají se systémem poznávací a prakticko-přetvářející činnosti, součástí ideologického boje, zákonitostí a hnacích sil historického procesu.

Důraz na základní metodologickou orientaci je důležitý také proto, že teoretické a ideologické překonávání deformací minulosti nechceme redukovat na pouhé opakování a vyvracení buržoazních teoretických koncepcí. Základním požadavkem marxistické kritiky musí být — zejména v nastávajícím období — jednotu kritické a pozitivní, tvůrčí teoretické činnosti. Bez této jednoty nelze zajistit odpověď na otázky, které nastoluje společenská praxe.

Snad není zbytečné připomenout, že nejlepší zbraní proti buržoazní ideologii je neustálé rozvíjení a obohacování marxisticko-leninské teorie na základě zobecňování nových skutečností socialistického rozvoje. Nicméně, máme-li se v marxistické sociologii podílet na dalších teoretických inovacích, musíme si všípít určité základní metodologické předpoklady, bez nichž nelze udělat ani jeden správný krok.

Proto chceme ukázat na některé metodologické problémy dalšího rozvoje marxistické sociologie, zejména ve vztahu k oborovým sociologickým disciplínám. Jejich význam je umocněn skutečností, že dnes přinášejí takové poznatky, které „jsou nejvíce postižitelné“ v řešení bezprostředních problémů praktického života naší společnosti.

Společenská praxe stále více potřebuje informace z té sféry poznání, kterou zahrnujeme pod pojem „sociologické teorie středního dosahu“. Jde zpravidla o velmi konkrétní parciální analýzy vztahující se k různým enklávám našeho života — k rodině, mládeži, armádě, k otázkám volného času, k široké problematice sociologie průmyslu, zemědělství, veřejného mínění atd.

Zřejmě se postupně ještě výrazněji prosadí potřeba rozvoje „mikrovýzkumů“, týkajících se určitých „detailů“, úseků, oblastí či stránek společenské skutečnosti, na rozdíl od — terminologicky nepřesně řečeno — „makrovýzkumů“, které jsou spojeny s řešením obecných problémů, například problémů tradičních pro filozofii dějin apod. To zvyrazňuje závažnost nejen otázek systémového přístupu, problematiky vzájemného vztahu celku a částí, systému a jeho elementů, ale i vzájemných vztahů empirie a teorie s důrazem na různé stupně obecnosti sociologického poznání.

V této problematice zaujímá náš vztah k tzv. „teoriím středního dosahu“ svým způsobem dominující místo. Jde o takovou oblast obecnosti sociologického poznání, která patří již dlouhou dobu mezi nejdůležitější otázky strategie výstavby sociologické teorie.

Ideu teorií středního dosahu vyložil v několika svých pracích především Robert Merton. Monografickým dílem věnovaným této problematice je kniha *Social Theory and Social Structure*. Od svého prvního vydání „prošla světem“, stala se bestsellerem buržoazní sociologické produkce a patří dnes mezi nejvíce vydávané a citované práce v Evropě a v USA.⁽¹⁾ A tak priorita koncepce „teorií středního dosahu“ nikoli náhodou patří R. Mertonovi.

Netrpíme „prestížním negativismem“ v tom smyslu, že bychom odmítali teoretické koncepce jenom proto, že vznikly v USA nebo jinde v kapitalistickém světě. Nestojíme také na pozici plochého, holého negativismu. Nebudeme však mlčet tam, kde se jako teoretické veledílo hodnotí to, co jím není, nepřipustíme nekritické akceptování metodologických přístupů, které nemůžeme jednoznačně označit jako pokus o pravdivé poznání společenského pohybu.

Mertonovu rozsáhlou práci tvoří čtyři na sebe tematicky nenavazující obsažné kapitoly. Je u nás přístupná jen ve specializovaných knihovnách, a proto se pokusíme stručně charakterizovat její základní výchozí premisy. Jsou soustředěny především v první kapitole knihy, umožňující pochopit teoreticko-metodologickou fundamentaci Mertonova výkladu teorií středního dosahu.⁽²⁾

Konceptuální aparát a jeho kodifikace

Merton netrpí přílišnou skromností, když si klade tak rozsáhlé úkoly, jakými jsou otázky vzájemného vztahu sociální teorie a sociálního výzkumu a požadavek postupně kodifikovat samostatnou sociologickou teorii a postupy sociologické analýzy, zejména a především analýzy kvalitativní [Merton 1957 : 5]. Kodifikace je pak chápána jako uspořádané uvažování, jako ucelené utřídění zkušeností a postupů zkoumání a jejich vazeb na podstatné objevy.

Merton patří mezi autory, kteří odmítají konvenční pravdy typu, že „je žádoucí integrace teorie a empirického bádání“, a snaží se tento triviální pravidlý postoj specifikovat a doložit konkrétními příklady. Ty má přinést výklad tzv. převládajících postulátů funkcionální analýzy, zjevných a latentních funkcí a pasáže věnované vlivu sociologické teorie na empirický výzkum a vlivu empirického výzkumu na sociologické teorie.

Ve snaze naplnit velký příslib funkcionální analýzy chce Merton kodifikovat především problematiku funkcí, provést „generální opravu“ minulosti, aby se mohla lépe stavět budoucnost [Merton 1957 : 19], a tak přispět do diskuse o potížích, které jinak zůstávají nevysloveny.

Svůj výklad spojuje s kritickým pohledem na hlavní koncepce funkcionalistických teorií a jejich terminologií, protože, jak píše „... až příliš často se jediného termínu používá k symbolizování různých poznatků, právě tak jako týž pojem je symbolizován různými termíny“ [Merton 1957 : 20].

(1) Námí dále citovaná práce *Social Theory and Social Structure*, Revised and Enlarged Edition, 1957, uvádí první vydání v roce 1949, druhé v roce 1951 a další rozšířené vydání v lednu 1958.

(2) Tato stať je součástí širší autorovy studie, která se pokouší systematizovat různé roviny obecnosti marxisticko-leninské sociologické teorie a metodologie. Nechce a nemůže se tedy zabývat širokou problematikou funkcionalismu, do jehož rámce Mertonova koncepce patří a jenž představuje jeden z nejrozsáhlejších obecně sociologických směrů současné nemarxistické teorie.

Nelze než přivítat každou podobnou snahu, která přispívá k hlubší analýze a adekvátnější komunikaci. Vždyť právě rozmanitost výkladu stěžejního pojmu funkcionalistů — pojmu funkce — je často taková, že znemožňuje dorozumění.

Merton se omezuje na „pět významových odstínů“, které se tomuto pojmu běžně přiřítají, a snaží se přispět k orientaci ve vzájemně soupeřících slovnících funkcionální analýzy.

Odmítá tzv. „běžné použití“ (popular usage), kdy pojem funkce je spojen s nějakým příležitostným obřadem společenského významu. Vyslovuje oprávněné výhrady ke *ztotožňování termínu funkce s termínem povolání*, což je přístup, s nímž se setkáváme například u Maxe Webera [Weber 1947 : 230] nebo u ekonomů, kteří v analýzách povolání píší o „funkcionální analýze skupiny“ (funkcional analysis of a group).

Třetí užití pojmu je obdobou předchozího. V běžné mluvě, zejména v politologické terminologii, se jej používá k označení *činnosti nutných pro realizaci určité politické pozice*. Pojem funkce je tedy spojen se širokým okruhem standardizovaných činností v životě společnosti.

Funkce je kategorií mající velkou frekvenci v *matematice*, kde se vztahuje na proměnnou veličinu uvažovanou ve vztahu k jedné či k několika dalším proměnným. V tomto širokém pojetí bývá za určitých vymezených podmínek vyjadřován „funkční vztah“ nebo „funkční závislost“. Sociologové pak neřídka oscilují mezi tímto a dalšími odlišnými závislostmi a píší o „vzájemné závislosti“, o „recipročním vztahu“ či „vzájemně závislých variacích“ apod. Tento význam pojmu funkce „... je ústřední pro funkcionální analýzu a je aplikován už delší dobu v sociologii a v sociální antropologii“ [Merton 1957 : 21].

S Mertonem lze jen souhlasit, že podobné přístupy a formulace neřídka stírají důležité rozdíly mezi pojmem funkce vyjadřujícím „vzájemnou závislost“ a pojmem funkce vyjadřujícím proces. Skutečnost, že v jednom slově je uloženo mnoho pojmů, vede ke zmatkům. „A když se pak o mnoha různých slovech soudí, že vyjadřují týž pojem, nastává zmatek ještě zmatkovatější“ [Merton 1957 : 23]. Tak měnící se slovník nejen zmnohonásobuje nedorozumění mezi funkcionalisty, ale na pohled podobná pojmová reference používaných termínů (synonymy s výrazem funkce se stávají např. pojmy cíl, úmysl, záměr, důsledek, motiv atd.) vede k pochybnostem o možnostech využití celého systému funkcionální analýzy.

Po těchto ne nezajímavých úvahách, majících pro výklad funkcionalistů ústřední význam, a to jak v rovině subjektivních, tak v rovině objektivních funkcí, přistupuje Merton k analýze postulátů, které lze ve funkcionální analýze označit jako převládající.

1. *Postulát funkcionální jednoty společnosti*. Je vymezován jako stav, kdy všechny součásti sociálního systému pracují společně, s dostatečným stupněm souladu, tj. aniž se vytvářejí konflikty, jež nelze ani řešit, ani regulovat. Od skutečnosti, že všechna lidská společenství musí mít nějaký stupeň integrity, tu dochází k tvrzení o vysokém stupni integrace. Merton si uvědomuje, že předpoklad naprosté funkční jednoty společnosti odporuje reálné skutečnosti, že to, co je pro některé sociální skupiny funkční, může být pro jiné disfunkční.

2. *Postulát univerzálnosti*. Všechny standardizované sociální či kulturní formy mají pozitivní funkce. Zcela extrémně je toto stanovisko vyjádřeno u Malinowského: „Funkcionalistický pohled na kulturu trvá na zásadě, že v každém typu civilizace plní každý zvyk, hmotný předmět, myšlenka a vira

nějakou životně důležitou funkci“ [Malinowski 1926 : 132—133; citováno podle Mertona 1957 : 68].

3. *Postulát nepostradatelnosti*. Je z celého tria převládajících tvrzení nejméně jednoznačný. Vychází z toho, že existují určité funkce nepostradatelné v tom smyslu, že pokud nejsou vykonávány, nemůže společnost, skupina či jednotlivec přežít. Pro jejich plnění jsou nezbytné určité kulturní či společenské formy.

Sám Merton ukazuje řadu potíží, které vyvolávají tato tvrzení, odvádějící pozornost od skutečnosti, že „různé sociální struktury a kulturní formy slouží za podmínek, které jsou pro zachovávání funkcí nezbytné... tentýž jev může mít mnohonásobné funkce a tutéž funkci mohou plnit alternativní jevy“ [Merton 1957 : 33—34]. Proti pojmu nepostradatelných kulturních forem (institucí, systémů poznání apod.) staví pojem „funkcionálních alternativ“ nebo „funkcionálních ekvivalentů.“

Takováto „vylepšení“ však připomínají majitele domu, který nechává vyměnit gumičku u kapajícího vodovodu, když mu zatím víchř odnáší, nebo už odnesl celou střechu.

Tak vlastně žádné výhrady k meritorním postulátům funkcionalismu R. Mertona nic nemění na stanovisku, že „...funkcionální analýza je podstatou věci spojována s názorem, že vše, co existuje, je správné, a že tento svět je opravdu nejlepší ze všech možných“ [Merton 1957 : 38]. Nic se na této strategické orientaci nemění ani tím, že její autor žádá zkoumání funkcí i disfunkcí sociální struktury pro různé situované jednotlivce, skupiny a sociální vrstvy. Konečně Merton sám přiznává, že celý jeho postup je soustředěn spíše na statiku než na dynamiku společenské změny. Soustředí se na funkční důsledky „statiky“ však znamená klonit se k ultrakonzervativním ideologiím. A tak ani nepřekvapí takové stanovisko, že funkcionální analýza nijak nezbytně nezahrnuje specifickou ideologickou angažovanost a že je vůči významným ideologickým soustavám neutrální.

Velice rozsáhlou a zajímavou úvahou je Mertonova esej, v níž rozvíjí

— *teorii zjevných funkcí* (objektivní důsledky, které přispívají k přizpůsobení či adaptaci systému) a

— *teorii skrytých („latentních“) funkcí* (ty, které nejsou ani zamýšleny ani poznány) [Merton 1957 : 60—64].

Merton chce zabránit jejich směšování a odmítá ztotožňovat motivy s funkcemi. Zjevné funkce vztahuje na objektivní důsledky, latentní funkce na nezamýšlené a nepoznané důsledky téhož řádu. Vyžaduje, aby se sociolog nezaměřoval jen na sledování zjevných funkcí, ale má zjistit i skryté, nepoznané funkce. V této souvislosti připomíná cenné a známé zkušenosti výzkumného týmu Western Electric, který zkoumal skryté funkce primárních skupin vznikajících v průmyslových organizacích.(3)

Merton sám si velice cení svůj objev skrytých funkcí: „...objev skrytých funkcí nejenže upřesňuje koncepci funkcí... zavádí do dřívějšího stavu věděni kvalitativně odlišný přírůstek“ [Merton 1957 : 68]. Domnívá se, že představuje významný odklon od těch znalostí společenského života, které jsou založeny na „zdravém rozumu“.

Lidé si skutečně nemusí uvědomovat všechny následky svých činností, takže „funkcionální analýza směřující k odhalení skrytých a nezamýšlených ná-

(3) Do povědomí sociologie pronikly jako pokusy Eltona Maya, které prováděl na žádost koncernu Western Electric Company na předměstí Chicaga v Hawthornu. K této problematice viz J. Kohout [1967].

sledků společenské činnosti plní v sociálních výzkumech kladnou úlohu“ [Andrejev 1973 : 29].

Aniž bychom snižovali heuristický význam tohoto poznatku, který nám připomíná, že sociolog musí sledovat nezamýšlené následky sociální praxe, je Mertonovo odlišení vědomé motivace sociálního chování a jeho objektivních důsledků v mnoha ohledech nejasné a autor sám je až příliš optimistický.

Na tomto místě nelze rozebírat všechny kazy Mertonova výkladu. [O to se např. už pokusil americký sociolog A. Gouldner ve své rozsáhlé práci *The Coming Crisis of Western Sociology*] [Gouldner 1971]. Zejména pojem latentní funkce obsahuje mnoho nepřesností a jen rozšiřuje obecné nejasnosti celé funkcionální terminologie.

Je vůbec možno zjistit rozdíly mezi skutečnými, přiznanými, zamýšlenými a vyjádřenými funkcemi? Není právě to, co Merton považuje za jednoznačné — totiž pojetí zjevných funkcí — nejvíce problematické už tím, že se ztotožňuje zjevné a vyjádřené?

Latentní funkce jsou pak podle R. Mertona ty, které nejsou ani zamýšleny, ani poznány. Úmysly člověka jsou však vždy spojeny s určitými cíli. I když nemůžeme přesně určit důsledky své činnosti, přesto s nimi počítáme, mlčky je předvídáme, předpokládáme, orientujeme se ve směru jejich naplnění. Tedy nezamýšlené důsledky jsou souběžné s důsledky zamýšlenými a s cílevědomou činností člověka jsou nutně spojeny.

V této práci se nechceme věnovat relativně samostatné problematice skrytých, latentních funkcí. Jisté však je, že důsledky těchto funkcí mohou být

- a) souběžné s nezamýšlenými funkcemi, s cílevědomou činností člověka;
- b) protikladné, tedy v rozporu s očekáváními, která spojujeme s cílevědomou činností;
- c) v některých momentech souběžné a v jiných různě protikladné se zamýšlenými cíli.

Mertonova koncepce zjevných a skrytých funkcí je proto přinejmenším sporným metodologickým vodítkem. Její obecnou a pro nás nepřijatelnou zásadu bychom mohli vyjádřit rčením „dej pozor na nezjevné aspekty činnosti“, tedy „buď opatrný“.

Užitečnost takového poučení „dej pozor“, aniž by bylo označeno to, na co si máme dát pozor, je tak mlhavá a nejasná jako celá koncepce latentních funkcí.

* * *

Mertonovu pokusu o kodifikaci teorií středního dosahu muselo nutně předcházet i určité řešení vztahu, který se vytváří mezi sociologickou teorií a empirickým výzkumem, a naopak — mezi empirickým výzkumem a sociologickou teorií. I když si Merton často pomáhá popisem příkladů „beletrizující šíře“, v níž jako by chtěl překlenout rozdílná, někdy i zjevně rozporná stanoviska, která nacházíme na různých místech práce, přesto je možno právě zde vysledovat obecnější teoreticko-metodologické přístupy k řešení daných otázek.

Když charakterizuje *vliv sociologické teorie na empirický výzkum* [Merton 1957 : 81—101], připomíná nám problém, s nímž vlastně zápolíme doposud. Při určitém zjednodušení a vyhranění stanovisek je možné říci, že skutečně existují sociologové, kteří hledají co nejrychlejší a nezřídka i co nejsnadnější cesty k formulaci sociologických zákonů, aby, jak píše Merton, dosáhli „vznešenosti globálních souhrnů“ [and seek the grandeur of global summaries]. Vyhýbají se „triviálností“ koncipování sběru empirického materiálu, protože oni jsou povoláni, aby z výšin své velikosti hodnotili jeho validitu, reprezentativnost atd.

Druhou stranu tohoto „protikladného důrazu“ představují ti, kteří se především nebo výlučně orientují na vlastní, sice pravdivé, ověřitelné údaje, ale v rozpacích stojí nad tím, jak je uvést do vzájemné souvislosti.

„Někdy se zdá, že první skupinu lze rozeznat podle hesla „nevím sice, zda to, co říkáme, je pravda, ale přinejmenším to má svůj význam“. Pro radikálního empirika pak může heslo znít takto: „Je to prokazatelně tak, ale význam nejsme s to vyložit“ [Merton 1957 : 85].

S ukázanou generalizací — v níž jsou proti sobě postaveny krajní přístupy, se u nás setkáváme spíše jako s tendencí. Nebývají však podobně „vyostřená stanoviska“, jak to provedl R. Merton, někdy i společensky prospěšná?

Vážnější se však tato skutečnost stává v okamžiku, jestliže uvedený „anti-pól protikladného důrazu“ vysvětlujeme tak, že jeho překonání je utopíí, protože logicko-teoretický rozvoj sociologického poznání to neumožňuje. Můžeme jen bezprostředně formulovat požadavky, které by výrazněji ovlivňovaly naše analytické práce a měly sloužit k dalšímu rozvoji sociologické teorie.

Pro takovéto názory má Merton „své důvody“. Protože metodologie (čili jak píše logika vědeckého přístupu) není zvláště spjata se sociologickými problémy, musíme se vzdát úkolu vybudovat základní teorii (substantive theory) [Merton 1957 : 87].

Na tomto místě se nabízí poznámka: zastav a řekni, co chtělo být skutečně řečeno. V jedné kapitole je totiž soustředěno hned několik vzájemně rozporných stanovisek. Merton volá po potřebě teorie a současně říká, že její kodifikace je utopíí. Nedělá však nic jiného, než že tvoří metodologický aparát funkcionální analýzy a přitom tvrdí, že logika vědeckého poznání, tedy objasnění pravdivosti a správnosti metody poznání odrážející relativní stálost věcí není spjata se sociologickými problémy!

Merton si tady vlastně otevírá prostor pro zdůvodnění svých obecných teoreticko-metodologických koncepcí. Dobře ví, že „výzkum musí odpovídat metodologickým kritériím, které předpokládají obecné teorie“, ale sociologie je podle jeho názoru nezralou disciplínou. Tyto teorie zatím nemá, a proto musí být vytvořeny.

Nikoli náhodou sám sobě a blízkým svého vyznání dokazuje, že „všeobecné teoretické názory mají na vědecké bádání podstatnější a pronikavější účinek, než například specifické ověřované hypotézy“ [Merton 1957 : 88], a že ani izolovaný výklad jednotlivých pojmů a tvrzení, poněvadž je vždycky neúplný, není obecnou teorií.

Nelze než souhlasit s tím, že „všeobecné teoretické názory“ mají na vědecké bádání nejpodstatnější vliv. Nelze také než přijmout stanovisko, že teorie skutečně není jen vyjádřením definic a pojmů. Pojmová analýza je však nezbytnou fází teoretické práce. Seznam pojmů a definic ještě netvoří teorii, i když do teoretického systému musí vstoupit.

Jsou to skutečnosti, které si Merton uvědomuje. A nejen to. Ví například, že volba pojmů, které jsou vodítkem pro rozbor dat, je v empirickém zkoumání klíčovou otázkou. Dobře chápe skutečnost, že „... jednou z funkcí pojmů je explicitně vysvětlit povahu dat, která se pod určitý koncept subsumují“ [Merton 1957 : 90], a že žádná snůška hrubých hypotéz nemůže nahradit ověřenou teorii.

Jde však o to nejdůležitější: jaká „obecná teorie“, jaké pojmy (jakého teoreticko-metodologického systému) mají explicitně vysvětlovat povahu dat? Jaká teoreticko-metodologická koncepce, jaké „všeobecné teoretické názory“ umožňují pravdivá zobecnění a „vrhají paprsek světla do temného chaosu materiálů?“ [Merton 1957 : 93].

Merton nehledá, neklade si cíl ukázat kauzální závislosti zjištěných skutečností a vědomě se vyhýbá odhalení příčin, v nichž by musel demonstrovat určující souvislosti. To si konečně ukážeme na jiném místě. Spokojuje se pouze s *výroky o pravdivosti*.

Proto charakterizuje 2 typy výrazně se lišících výroků o sociologických pravidelnostech.

Za prvé jde o empirická zobecnění, která jsou izolovanou poučkou shrnující pozorované pravidelnosti ve vztazích mezi dvěma proměnnými. Charakterizuje je jako víceméně přesná, pro empirický výzkum nezbytná zobecnění.

Takové poučky jsou však pro sociologii pouze surovinou. „Teoretický požadavek a orientace empirického výzkumu na teorii začíná teprve tehdy, až se experimentálně zjistí vliv těchto jednostranností na soubor vzájemně spjatých pouček“ [Merton 1957 : 95].

Lze jen souhlasit s Mertonovým stanoviskem, že ne každou „empirickou pravidelnost“ lze vtělit do teorie. Mnohé jsou zdrojem nových hypotéz, složkou takového poznání či objevů, které jsme vlastně ani neočekávali.

Za druhé jde o takový typ sociologického zobecnění, který se od předcházejícího liší tím, že jde o *invarianci* (veličinu či skutečnost neměnicí se při určitých změnách), o tzv. vědecký zákon, zobecnění, jež může být začleněno do — řečeno terminologií R. Mertona — „obecné teorie“ (substantive theory).

Nejde tedy už o izolovanou, ale velmi relativní pravidelnost, kterou spojujeme se souborem vzájemně souvisejících pouček. Tak jsou vytvořeny podmínky pro *návaznost teorie a výsledků výzkumů*. Zatímco empirická pravidelnost nebyla kvalifikovaná a vhodná pro tvorbu obecných závěrů, tady můžeme již hovořit o dalším systematizování teorie. Tak vzniká „půda pro předpověď, která je bezpečnější než pouhá empirická extrapolace z dříve pozorovaných trendů“ [Merton 1957 : 197].

Merton pak vnáší další atribut do vztahu teorie a empirie. Má-li být teorie v jeho pojetí produktivní, musí být dostatečně přesná, tj. pravdivá a správná. Tato přesnost, správnost, pravdivost je integrálním prvkem ověřitelnosti. To je zřejmě jen nový obtisk starých pozitivistických teorií. Připomíná „vědecké empiriky“ a jejich požadavek verifikace, který v různých historických formách redukuje poznání na zachycení a uspořádání faktů v rámci určitého konvenčně přijatého systému.

Verifikace byla vždy jedním z výchozích principů logického pozitivismu, podle něhož pravdivost každého tvrzení musí být koneckonců ověřena konfrontací se smyslovými údaji. Tak je vlastně sociální poznání redukováno na bezprostřední empirická data a zbaveno všech tvrzení, která nejsou přímo ověřitelná zkušeností.[4]

Naše výhrady nic nemění na skutečnosti, že Mertonův pokus demonstruje nutnost užšího kontaktu mezi teorií a empirickým výzkumem. Jejich oddělení má projevy „ve výrazných diskontinuitách empirického výzkumu na straně jedné a systematického teoretizování, nepodloženého empirickým ověřováním na straně druhé“ [Merton 1957 : 99]. Je to pokus, který upozorňuje na tendence výrazného rozptylu empirických šetření, jež jsou prováděna na kon-

(4) Například u autorů Vídeňského kroužku se dočteme, že poznání v zásadě nemůže překonat hranice smyslové zkušenosti. Jeho reprezentanti rozvíjejí koncepci tzv. přímých verifikovatelných tvrzení a zprostředkované verifikovatelnosti. Metodologická neudržitelnost verifikace přinutila později logické pozitivisty přijmout oslabené varianty tohoto principu. K těmto otázkám viz například *Současná buržoazní filozofie* [1978] nebo F. Čížek [1974].

krétní oblasti lidského chování, avšak postrádají teoretické zaměření a zobecnění empirických poznatků.

Důsledkem tohoto stavu je pak nadbytek oddělených empirických zobecnění a interpretací post factum na straně jedné a velký rozsah konceptuálních analýz na straně druhé. Tak vlastně dochází k oddělení teoretické činnosti od empirického výzkumu.

Merton proto navrhuje určité konvence ve formě, jak říká „formalizované derivace“ a „kodifikace“ („formalized derivation“ and „codification“). Měla by vést k tomu, aby:

- hypotézy, a bude-li to možné, i teoretické podklady těchto hypotéz byly explicitně vyloženy;

- zjištěné údaje byly posuzovány nejen z hlediska své bezprostřední souvislosti, ale vždy v závislosti na hypotézách;

- výsledky výzkumu byly formulovány nejen s ohledem na „počáteční hypotézy“ (initial hypotheses), ale tam, kde je to možné, by naznačovaly potřebu prověření daných implikací (podmíněných výroků);

- náhodný konglomerát rozptýlených šetření byl nahrazen postupným a kumulativním výzkumem, který by obohatil existující teorie.

Merton předkládá svou konvenci na základě přesvědčení, že „kodifikace jakožto postup doplňující formální odvozování hypotéz, které je nutno ověřit, usnadní souběžný rozvoj životaschopné sociologické teorie a příslušného empirického výzkumu“ [Merton 1957 : 101].

V sociologii nemůžeme přehlédnout tu maličkost, že hypotézy leží mezi poznaným a poznávaným, mezi teorií a empirií. Merton podceňuje jejich metodologickou závažnost a vazby na určitá teoretická východiska.

Podívejme se nyní na celou problematiku ještě z druhé strany, to znamená při řešení vztahu, který vzniká mezi *empirickým výzkumem a sociologickou teorií*.

Právě v této části práce přináší Mertonův text takové množství příkladů, že v šíři jejich empirického popisu se „ztrácí“ i nutná systemizace celé problematiky. Konečně není to poprvé, že autor tam, kde nemá více racionálních argumentů, chce přejít přes své téma „pomocí berliček“ beletrizujícího výkladu. Takový výklad — místo aby podpořil část kmene, která je terminální a vede tedy k vrcholu — nechává vyrůstat mnoho silných větví, jimiž se plodný strom mění v těžko prostupné houští. Podaří-li se nám však touto houštinou prodrat, nacházíme i tady nemálo zajímavých „plodů“, přesněji řečeno je tu jak nemálo stimulujících myšlenek, námětů a úvah, tak i nemálo nesprávných a pro pravdivé vědecké poznání nepřijatelných přístupů.

V historickém vývoji sociologie lze skutečně vysledovat, jak píše R. Merton, mnoho dlouholetých návyků. Patří mezi ně „stereotyp společenského badatele bloudícího v nebi čistých idejí, neposkrvněných fakty tohoto světa“ právě tak jako „stereotyp sociálního badatele ozdobeného dotazníkem a tužkou, tvrdšíjně se honícího za nesouvisejícími a bezvýznamnými statistickými údaji, zbavenými hlubšího významu“ [Merton 1957 : 102].

V překonávání těchto stereotypů se „teoretik“ a „empirik“ učí pracovat společně. Specializace a integrace jejich činnosti vede k poznání, že empirický výzkum a sociologická teorie by nejen měly na sebe působit, ale že na sebe vskutku působí.

Tato skutečnost a stále větší rozsah teoreticky orientovaného výzkumu umožňuje diskutovat o vztazích mezi nimi. Lze jen souhlasit s R. Mertonem, že tu nejde o jednostranný vztah, ale o vztah vzájemného působení.

Všimněme si nyní souvislostí, které se utvářejí mezi *empirickým výzkumem a rozvojem sociologické teorie*. Představa, že empirický výzkum má ve vztahu k teorii pouze jednu závažnou funkci, a to ověřování a přezkoušení hypotéz, je neudržitelná a dávno překonaná koncepce. Zůstává však skutečností, že v diskusích sociologů na Západě bývá empirickému výzkumu nezhodná přisuzována právě tato jediná funkce. Výzkum má ověřovat platnost či neplatnost, přesnost či nepřesnost hypotéz. Tento postup se i dnes stává modelem a normou sociologických šetření. Vede k abstrahování časové posloupnosti i kauzální závislosti, k izolovanému zkoumání jevů od určujících souvislostí.

Na této skutečnosti se nic nemění tím, že R. Merton explicitně formuluje správné postuláty, když ve své ústřední tezi říká: „... empirický výzkum daleko překračuje pasivní roli zkoušení a ověřování teorie: dělá víc, než že potvrzuje, nebo vyvrací hypotézy. Výzkum hraje aktivní roli. Má alespoň čtyři závažné funkce, které pomáhají k rozvoji teorie. Teorii *uvádí, nově formuluje, zaměřuje a vyjasňuje*.“(5)

Všimněme si stručně Mertonova výkladu těchto čtyř funkcí empirického výzkumu ve vztahu k teorii:

a) Za jakých okolností empirický výzkum *uvádí teorii, respektive vyvíjí tlak na její rozvoj*. Tyto okolnosti bývají v americké sociologii často označovány pojmem „serendipilní“. Je to výraz, jenž našel cestu i do amerických slovníků. Serendipilní je takový objev a nově platný výsledek, po němž jsme se třeba vůbec nepídili. Je to neočekávaný objev, „strategický údaj“, který byl získán náhodně či díky prozíravosti výzkumníka a stal se podkladem pro rozšíření stávající teorie.

„Serendipilní poznání“ musí být podle R. Mertona anomální, strategické, překvapivé, vyvolávající zdánlivou nesrovnatelnost s jinými zjištěnými fakty. Má charakter kvalifikující je pro zařazení do širšího rámce vědění a musí připouštět implikace důležité pro zobecněnou teorii.

Merton věnuje etymologické analýze pojmu serendipilita a zdůvodnění skutečnosti, proč se vžil, nemálo místa. Mimo okruh jeho zájmů jsou však takové závažné problémy, jako například otázka, zda nové „strategické údaje“ je možno vysvětlit existujícími teoriemi, nebo zda je nutno tyto teorie přehodnotit, či dokonce vytvořit teorie nové.(6)

Pojetí této funkce empirického výzkumu neúměrně přeceňuje „serendipilní složku výzkumu“. Kam by se dostala sociální analýza, kdyby poznání zákonů společenského rozvoje bylo závislé na náhodných anomálních výsledcích výzkumníka?

To si zřejmě i R. Merton uvědomuje, a proto vedle hlavní — „serendipilní“ — charakterizuje i další složky rozvoje teorie.

b) *Empirický výzkum nově formuluje teorii prostřednictvím opakovaných šetření dosud zanedbávaných faktů*. Vede k zavádění nových proměnných, dosud systematicky nepoužívaných.

Merton pro zdůvodnění tohoto jistě správného tvrzení však volí vždy příklady maximálně odtahité od bezprostředních potřeb a zájmů sociálního života lidí. Tak vliv empirického výzkumu při obohacování teorie demonstruje na epidemických rozměrech reklamy, kouzelnických rituálech, které jsou spojeny s rybolovem na otevřeném moři, s působením rozhlasové hvězdy prodávající válečné dlužní úpisy, s vůlí věřit apod.

(5) Merton [1957:103]. Na tomto místě své práce připomíná, že čtvrtou funkci, funkci „vyjasňování“, vypracoval ve svých publikacích Paul F. Lazarsfeld.

(6) Na závažnost této problematiky upozorňujeme na jiném místě. Byla rovněž analyzována například v práci sovětského sociologa A. G. Zdravomyslova [1972:27-30].

Na těchto příkladech vlastně dokazuje, jak je vzdálen skutečným potřebám a zájmům lidí, sociálním problémům života soudobé společnosti.

c) Tlak na nová ohniska teoretického zájmu vyvíjí *nové metody empirického výzkumu*. Merton však ani tuto skutečnost nespojuje s potřebami společenské praxe, s dynamikou nových potřeb a zájmů společnosti. Rozvoj společensko-vědní teorie tu je podmiňován nacházením nových výzkumných postupů, které mají změnit oblasti teoretického zájmu. „... koneckonců zdravé teorii se daří pouze při bohaté ‚dietě‘ příslušných faktů a nově vynalezených postupů, které této ‚dietě‘ pomáhají“ [Merton 1957 : 112]. To znamená, že hypotézy lze nejlépe ověřovat tehdy, je-li vytvořena náležitá výzkumná technika. Pak se také nejsnáze daří zajistit tok relevantních údajů a dosáhnout rozvoje teorie. Kde tomu tak není, teorie podle R. Mertona stagnuje [Merton 1957 : 111—114].

Nejdůležitějším stimulem rozvoje teorie by se měly tedy stát výzkumné postupy a zdokonalování technik terénního sběru informací. Potřeby společenské praxe jsou natolik „Popelkou“, že je nebudeme brát na zřetel?

Mertonovy teze mají potvrdit například výsledky práce, kterou řídil výzkumný odbor oddělení informací a výchovy pozemní armády USA v letech druhé světové války. Nesmírné množství shromážděných empirických údajů, které později využil S. A. Stouffer v práci *The American Soldier* [Stouffer 1949], posílilo zájem o teorii skupinové morálky, vliv propagandy v armádě a rozvoj kategoriálního aparátu majícího silně psychologické aspekty. Tyto práce však zůstaly plochým popisem, jenž si právě proto vysloužil označení „pomník empirismu a asketické popisnosti“. [7]

d) *Empirický výzkum vyvíjí tlak na vyjasňování pojmů*. Jedním ze základních požadavků empirického výzkumu je vymezovat pojmy a vytvořit takovou situaci, aby proměnné veličiny používané v procesu šetření byly definovány naprosto konkrétně a jasně. V této souvislosti charakterizuje Merton „operacionalismus“ jako celou myšlenkovou školu, vyžadující „definovat pojmy natolik přesně, aby s nimi mohl badatel pracovat“ [Merton 1957 : 115]. To je skutečně jeden ze základních požadavků sociologů spojujících teoretickou orientaci se systematickým výzkumem, neboť nezřídka musí vnitřní, jevově nepostižitelný fakt nahradit faktem vnějším, dá se říci symbolizujícím, tedy zkoumat vnitřní jev prostřednictvím vnějšího.

Merton zde postřehl skutečnost, že „... na to, co se mnohdy ve výzkumu prostřednictvím vytvořených stupnic jeví tendenci ke kvantifikaci, lze nazírat jako na zvláštní případ snahy o vyjasnění pojmů. Vytvořit platné a pozorovatelné indexy se stává ústřední otázkou pro používání pojmů při „empirickém výzkumu“ [Merton 1957 : 116].

Mertonem vymezené čtyři funkce výzkumu, jimiž je ovlivňován vývoj společenské teorie, nejsou charakterizovány jako jediné a výlučné. Autor si uvědomuje, že existují bezesporu i další, které mají nemalý vliv.

Na jedné straně má obavy, že jeho důraz na některé z těchto funkcí bude mylně pochopen, ale na druhé straně množství praktických příkladů, jimiž demonstruje jejich uplatnění, ukazuje, že je příliš vzdálen pochopení úlohy praxe jako zdroje a hybné síly vědeckého poznání, jako nejdůležitější sféry aplikace poznání a měřítka ověřování pravdivosti jeho výsledků. To samozřejmě neznamená, že nepřináší řadu podnětů a cenných postřehů, k nimž se budeme vracet. Nedokáže však odložit zábrany, jež mu neumožňují překročit vlastní stín.

(7) V československé sociologické literatuře byla provedena zasvěcená analýza prací S. A. Stouffera, především J. Hrabětem. Kromě jiných materiálů viz například J. Hrabě [1985].

Když Merton shrnuje své úvahy o vztahu mezi sociologickým výzkumem a sociologickou teorií, naznačuje, že „empirickému zkoumání nepředchází vždy bez rozdílu explicitně formulovaná teorie“. Je skutečností, že teoretik nevyhnutelně nebývá pohodlní osvětlující cestu k novým poznáním [Merton 1957 : 127]. Domnívá se, že často může být sled vzájemného působení i opačný, tzn., že i empirické poznání neopírající se o explicitní teorii může vést k teoretickým inovacím.

Podobně jako na jiných místech i zde Merton vyslovuje jen půl pravdy. Přesněji řečeno, jen tu část pravdy, která se mu hodí. *Empirickému zkoumání skutečně nemusí vždy předcházet jasně formulované teoretické postuláty, ale musí mu vždy předcházet určitá teorie.* Nemusí být vysloveně řečeno a nemusí být ani na prvý pohled zřejmé, zda autoři vycházejí z marxistických nebo pozitivistických teoreticko-metodologických koncepcí. Naopak — mohou být například proklamovány formulace o „nadstranickosti“, o tom, že se „čistou empirií zbavíme ideologických předsudků“, o „vědecké objektivnosti“ o „nezainteresovanosti“ apod., a přece každý autor nutně pracuje s pojmovým aparátem, jenž je součástí určitého teoretického systému.

Teoretické pojmy a kategorie musí být definovány natolik přesně a konkrétně, aby s nimi bylo možno pracovat v empirickém výzkumu. Umožňují nejen podle určitých norem, zásad a pravidel provést sběr dat, ale i seřadit, utřídit a podle určitých kritérií vybrat podstatná a nepodstatná zjištění. A pokud nejde o pouhý popis poznávané skutečnosti, teoretické premisy jsou základním předpokladem, abychom mohli hledat a vysvětlit příčinné vazby mezi zjištěnými údaji a dovést tak analýzu k adekvátním teoretickým závěrům.

Empirická fakticita je pouze základním stavebním kamenem vědecké práce. Jakkoli velké množství těchto kamenů ještě není domem. Dům nelze stavět ani bez trámů, cihel a panelů, ale ani bez přesné přestavy o tom, kde bude okno a dveře, kde bude koupelna a kde chceme stavět pokoje. Život druhé poloviny dvacátého století vyžaduje, abychom „plán výstavby“ měli nejen v hlavě, ale aby byl kvalifikovaně posouzen z hlediska potřeb a zájmů dalšího rozvoje celé společnosti. Nemůže tomu být jinak, protože nám hrozí termojaderná válka, vykořisťování, katastrofální devastace přírody, zemím třetího světa hrozí hlad atd. Ze všech těchto důvodů nemůžeme „svůj dům“ stavět tam, kde nás „napadne“, a tak, „jak nás napadne“. Potřebujeme plán jeho výstavby. Měl by odpovídat nejen našim osobním zájmům nebo zájmům nějaké privilegované sociální skupiny, ale zájmům a potřebám celé společnosti.

Tohle všechno R. Merton dobře ví, ale často dělá, že to nechce vědět. Nic se nestává pravdou tím, že to je hezky řečeno. Platí to i o závěru kapitoly práce, s níž polemizujeme. „Má-li sociologie nést legitimní ovoce, musí výzkum uzavřít sňatek s teorií. Nesmějí si pouze vyměnit slavnostní sliby — musí vědět, jak pokračovat dál.“ [Merton 1957 : 117]

Ano, sociologie ponese dobré, uznávané, legitimní a potřebné ovoce, jestliže uzavře sňatek s dobrou teorií. Jakou teorii však k oltáři dovedl R. Merton?

Teorie středního dosahu v pojetí R. Mertona

Otázky vzájemného vztahu: sociální teorie — empirický výzkum a empirický výzkum — sociální teorie nutně vyvolávají požadavek kodifikovat samotnou sociologickou teorii a její postupy především při kvalitativní analýze. Taková potřeba je víc než žádoucí a ve své samozřejmosti se zdá až triviální.

Nicméně Merton má pravdu v tom, že několik posledních, včetně žijících generací, se spíše zabývá historií sociologické teorie než tím, jak systematizovat sociologické poznání, které máme aplikovat v praxi. Výstižně charakterizuje

tento stav jako „... přitažlivé, ale osudné směšování použitelné sociologické teorie s historií sociologické teorie...“ [Merton 1957 : 4].

Je to aktuální problematika i pro ty, kteří jsou profeslonálně spojeni s výchovou nové generace sociologů. Tradice má někdy kořeny velmi hluboké a není snadné vytvořit situaci, získat půdu a prostor, jenž byl dlouhá léta zaplňován především tím, kdo, s jakou publikací, domněnkou, hypotézou a institucionální funkcí v minulosti vstoupil do dějin sociologického poznání.

Ani v československé sociologii není zatím nijak zřejmé rozlišování mezi dějinami teorie a běžně používanou sociologickou teorií. Nelze než souhlasit s tím, že při výchově sociologů mají být předmětem zájmu jak dějiny, tak i systematický výklad sociologické teorie, ale neměly by splývat, neměly by se směšovat v neprospěch toho důležitějšího a potřebnějšího pro potřeby praxe.

Vraťme se však k výkladu R. Mertona. Právě v souvislosti s uvedenou problematikou oprávněně upozorňujeme, že dějiny sociologie a práce jednotlivých autorů nejsou ani zdaleka kumulativní. A protože nové přístupy a koncepční pohledy zřídka kdy využívají to, co vykonali předchůdci, staví se nový základ spíše do roviny alternativní či soupeřící koncepce. Přes tyto výhrady R. Merton však sám nedělá nic jiného.

V celé knize a výslovně v jejím prvním oddílu soustřeďuje pozornost na to, co nazývá teoriemi středního dosahu. Míjí tím „logicky spjaté koncepce, které jsou rozsahem spíše omezené a skromné než všeobsáhlé a grandiózní sociologické teorie“ [Merton 1957 : 5].

Teorie středního dosahu mají být, jak říká, uprostřed mezi drobnými pracovními hypotézami, jichž vzniká při každodenním běžném výzkumném postupu celá řada, a mezi „všezahrnujícími spekulacemi“, jež obsahují základní, pojmová schémata, z nichž — jak se aspoň doufá — lze odvodit značný počet empiricky pozorovaných zákonitostí v sociálním chování.

Merton v těchto místech své práce odmítá přijmout, hledat a nacházet celkovou soustavu sociologické teorie. Je to prý „stejně málo slibné jako ony všeobsáhlé filozofické soustavy“. Hrůznou a fantastickou se mu zdá představa, že by bylo možno zformulovat, jak říká „... výsostnou sociologickou teorií“, která by obsáhla vše — od přesně odpozorovaných detailů sociálního života až po obecné závěry orientující příslušné směry empirického výzkumu apod.

Požadavek vytvořit takovou „výsostnou teorií“ je podle Mertona předčasný zejména proto, že „dosud nebyly vykonány přípravné práce“ [Merton 1957 : 6].

Proto nás vyzývá, abychom měli smysl pro historický vývoj, nesli v sobě dostatek pokory a „... rozhodně nečekali, že těsně v patách Keplerových se objeví Einstein. To prostě nejde“ [Merton 1957 : 6]. K přípravě terénu pro takovou práci je prý třeba celých několika staletí výzkumu a soustavného promýšlení jeho výsledků. „Sociologie není dosud připravena na svého Einsteina, protože dosud nenašla svého Keplera.“ [Merton 1957 : 7]

Merton rád uvádí srovnání rozvinutých přírodních věd a málo ujasněného postavení sociologie a společenských věd vůbec. Říká, že je realističtější než ti, kteří se začínají ptát, zda věda o společnosti je vůbec možná.

Ze všech těchto důvodů musí prý globální sociologické systémy, stejně jako svého času systémy teorie lékařské či chemické, ustoupit méně impozantním, zato však lépe podloženým teoriím středního dosahu. To jsou „sociologické přechodné kameny ve střední vzdálenosti“ [Merton 1957 : 9].

Až do této chvíle můžeme Mertonovy názory chápat. Chtělo by se připomenout lidové rčení: dobře pláče, ale nad špatným hrobem. Různé pozitivistické školy a školičky nemohou být skutečně globálním teoreticko-metodologickým základem pro „výsostnou teorií“, umožňující správně umístit „přechodné kameny střední vzdálenosti“.

Zavřeme-li se však do sklepení bez oken, nemá smyslu vzdychat, že nesvítí slunce. Je sice pravda, že na to, aby člověk pochopil Marxe, nemusí být Marxem. Jenže někteří autoři propadli ve své velikosti pokušení jednat tak, jakoby Marxe nebylo nutno ani studovat. Nehodí se zkrátka do jejich koncepce.

V. I. Lenin více než padesát let před R. Mertonem přesvědčivě vyložil, proč a čím bylo sociologické poznání povýšeno na vědecké poznání, kdo a jaké práce musel udělat, aby se stalo vědou.

Materialistická dialektika poprvé poskytla možnost pochopit složitou cestu vývoje objektivní pravdy, cestu plnou protikladů, ale dávající možnost, jak píše Lenin, „přísně vědeckého stanoviska k historickým a společenským otázkám“.

Materialistická dialektika „...povýšila sociologii na vědu... materialismus podal úplné objektivní kritérium, když vyzdvihl „výrobní poměry“ jako strukturu společnosti a umožnil aplikovat na ně ono všeobecné vědecké kritérium opakování, kteroužto aplikaci na sociologii popírali subjektivisté... analýza materiálních společenských poměrů rázem umožnila postřehnout opakování a pravidelnost a zevšeobecnit řád různých zemí v jeden základní pojem společenské formace. Teprve takové zevšeobecnění umožnilo přejít od popisu a hodnocení z hlediska ideálu společenských jevů k jejich přísně vědecké analýze“ [Lenin 1951 : 148—9].

Idea materialismu byla jako hypotéza vyslovena K. Marxem ve čtyřicátých letech minulého století a verifikována obrovskou spoustou faktického materiálu, jenž Marx zkoumal přinejmenším čtvrtstoletí.

Při polemice s R. Mertonem, který se ohání tím, že sociologie nemá ani svého Keplera, není zbytečné připomenout známou, ale stále aktuální Leninovu myšlenku adresovanou Michajlovskému: „Jako Darwin skoncoval s názorem, že druhy živočichů a rostlin nejsou ničím spojené, náhodné, „bohem stvořené“ a neměnné, a první postavil biologii na zcela vědeckou základnu, zjistiv proměnlivost druhů a kontinuitu mezi nimi, tak i Marx skoncoval s názorem, že společnost je mechanickým souhrnem individuí, připouštějícím jakékoli změny z vůle vrchnosti (nebo, což je totéž, z vůle společnosti a vlády), vznikajícím a měnícím se náhodně, a první postavil sociologii na vědeckou základnu tím, že zavedl pojem společensko-ekonomická formace jako souhrn daných výrobních poměrů a zjistil, že vývoj těchto formací je přírodně historický proces“.

Proč připomínáme tyto Leninovy myšlenky, které naši sociologové vesměs dobře znají? Především proto, že objevovat praktické problémy znamená provádět jejich hodnocení. Někteří autoři, podobně jako R. Merton, však to, co je pro toto objevování a hodnocení nejdůležitější, vystrčí za dveře jako nepotřebné s tím, aby mohli oknem přijímat návštěvy „přijatelnějších koncepcí“ a současně prohlašovat, že se zbavili zatěžujících „filozofických konstrukcí“.

To, jak se díváme na objektivní realitu, je organicky spjato nejen s konkrétní filozofickou orientací, ale i se světonázorovými přístupy, se smyslem života každého z nás. Člověk může jakoukoli svoji činnost rozvíjet jen v rámci určitých poznanych nebo nepoznaných objektivních zákonitostí tohoto světa. „Člověk ve své praktické činnosti má před sebou objektivní svět, závisí na něm, určuje jím svoji činnost“ [Lenin 1958 : 188—9]. I společenskovědní poznání nutně vychází z poznanych a nepoznaných objektivních zákonitostí světa.

Kdyby se R. Merton více rozhlédl, našel by pro sociologii nejen její Keplery, ale i Einsteiny. Kdo nechce vidět, nevidí, kdo nechce slyšet, neslyší. Proto mnohé z vyslovených závěrů nelze hodnotit jinak než jako stagnující, reakční stanoviska, která ve svých důsledcích omezují možnosti sociologického poznání.

Je tomu například tam, kde Merton žádá, abychom měli „... historický smysl pro úměrnost a nedomnívali se, že můžeme řešit disproporce mezi praktickými nároky, které se někdy na sociology kladou, a stavem nahromaděných dovedností a znalostí“ [Merton 1957 : 6].

Nikoli sociologové vůbec, ale on sám a ti, kteří přijímají jeho funkcionalistickou orientaci, nejsou pro poznání společenské problematiky potřebně vybaveni.

Zcela nepřijatelným a iracionálním stanoviskem je pak programový postulát, který říká, že „sociologie půjde potud kupředu, pokud se bude hlavně zabývat rozvíjením teorií středního dosahu, a dojde úhony, bude-li soustřeďovat pozornost na velkou teorii. Mám za to, že dnes je naším hlavním úkolem rozvíjet speciální teorie, jež lze aplikovat na omezené oblasti dat“ [Merton 1957 : 9].

Merton nejen vyzývá, ale i varuje před tím, abychom se náhodou nezaměřili na „vysoké abstrakce“, protože to je „prázdné“ a „nepohodlné“.

Konečně právě v těchto nejdůležitějších místech své práce nejvíce „švindluje“. Odmítá „vysoké abstrakce“ jako nějaký „dekór“, ale současně píše o potřebě konsolidace zjevně oddělených teorií. Tato konsolidace by měla překlenout stav, kdy máme ... mnoho pojmů, ale málo ověřených teorií, mnoho hledisek, leč málo pouček; mnoho „přibližování“, leč málo dojezdů“ [Merton 1957 : 9].

Co tedy znamená „konsolidovat“ tento stav? Merton chce jít cestou speciálních teorií, adekvátních pro omezené rozsahy sociálních dat, k rozvíjení obecnějšího pojmového schématu. Tato orientaci spojuje s formulací několika meritorních otázek. Není nezajímavé je zopakovat: Jakou teoretickou orientaci přijmeme zatím jako východisko? Na základě čeho bude provedena volba? Jak tato teoretická orientace bude sloužit jako vodítko k objasnění empirického výzkumu? [Merton 1957 : 11–12]

Na mnohé otázky neodpovídá explicitně. Jednu odpověď však formuluje zcela jednoznačně: „Náš pokus je rozbořem základů a rámcem onoho druhu teorie společnosti, které se říká funkcionální analýza... soustředí se na příklady funkcionální analýzy, která kodifikuje předpoklady, pojmy a postupy, jež jsou implicitně (a v některých bodech explicitně) obsaženy ve funkcionálních interpretacích v oblasti sociologie, sociální psychologie a sociální antropologie. Právě tento rámec funkcionální analýzy je naším vodítkem [Merton 1957 : 11].

Takže co třeba více? Karty byly vyloženy na stůl. Merton varuje před „určitou“ teoretickou orientací. Funkcionální analýza je mu, jak píše, teoretickým vzorem, zárukou správné sociologické interpretace. Považuje za moudřejší vyjít s tímto, jak píše „teoretickým vzorcem“, na světlo boží a ukázat jak jeho lešení, tak jeho stavbu.

Všimněme si tedy těchto „vzorů“ kvalitativní analýzy, které mají podle autora mít nejméně pět úzce spjatých funkcí. Jsou vlastně gnozeologickou a metodologickou koncepcí, jejímuž oficiálnímu odmítání věnoval Merton nemálo stránek své práce.

Za prvé — vzorce *mají notační funkci*. Jsou určitým předpisem, ukazují, jaká pravidla hry mají být využívána pro popis a rozbor, jsou úsporným uspořádáním ústředních pojmů a jejich vzájemných vztahů. Slouží jako významná pomůcka ke korekci vlastních postupných interpretací a výsledků.

Za druhé — svou explicitností *zmenšují pravděpodobnost, že do výkladu budou vnášeny skryté předpoklady a pojmy*. Každý nový předpoklad a pojem by měl být logicky odvoditelný z dřívějších termínů vzorce, nebo do něho explicitně vtělen. Vzorec má tedy poskytovat pragmatická a logická vodítka k tomu, abychom se vyhnuli „neodpovědným hypotézám“.

Za třetí — *napomáhají návaznosti teoretické interpretace. V této souvislosti je vzorec považován za základ interpretace a interpretační struktury.*

Za čtvrté — vzorec svým samotným uspořádáním *naznačuje systematickou souvztažnost význačných pojmů* a vede tak pracovníky k různým typům empirických a teoretických problémů. Podporuje spíše analýzu než konkrétní popis, upozorňuje na zdroje odchylek od společensky očekávaného chování.

Za páté — *přispívá ke kodifikaci metod kvalitativní analýzy.* Je bližší logické než empirické přesnosti kvantitativní analýzy [Merton 1957 : 14—16].

Uvážíme-li, kolikrát Merton tasil meč proto, aby se zbavil „strategických údajů“, je jistě podivné a překvapující, že tady, v závěru své koncepční úvahy, formuluje více než striktní požadavky autoregulace, poukazující na nebezpečí „neodpovědných hypotéz“, zdůvodňuje teoretické základy, na nichž je třeba stavět interpretace, a dokonce připomíná, že je třeba mít uspořádanou a systematizovanou teorii, která by ukázala na zdroje neočekávaného chování.

Pojem „kodifikovat“ jako by tady měnil svůj obsah. Vedle požadavku „uspořádaného uvažování ve smyslu systematizování zkušeností a postupů“ se tu objevují normativní požadavky, protože „explicitní vzorce jsou lepší než tiché dohady“ [Merton 1957 : 16].

Merton bezesporu přinesl do sociologické teorie nemálo stimulujících podnětů. O to více překvapuje téměř demagogické stanovisko, jímž uzavírá nejdůležitější část své práce. „... vybaven vzorcem může sociolog zavírat oči před strategickými údaji, jež ve svém vzorci výslovně nepotřebuje.“ [Merton 1957 : 16]

Je to špatná rada, stejně jako je špatná celá teoreticko-metodologická koncepce, mající vést k dalšímu rozvoji sociologického poznání. *Pro sociologa není horšího návodu než ten, který říká: zavři oči a všímej si jen svého.*

V souvislosti s tím, že teorie středního dosahu orientují poznání na určitou parciální problematiku (parciální tu samozřejmě neznamená nevýznamnou či nepotřebnou), pak toto krajně reakční stanovisko říká: nevšímej si třídního rozdělení světa a důsledků, které z toho pro život společnosti i pro každého z nás osobně plynou, a starej se, dejme tomu, o typické formy adaptace v malých sociálních skupinách.

C. W. Mills v jedné ze svých sociologických esejí napsal, že každý, kdo obětuje svůj život studiu společnosti a publikování výsledků své práce, nutně jedná morálně i politicky. Nic se na tom nemění tím, zda si to přeje a uvědomuje či nikoli [Mills 1968 : 69].

R. Merton patří k těm autorům, kteří tyto skutečnosti skrývají před sebou i před jinými. Lze tento postup označit za morální?

Pokusme se nyní o určité shrnutí teoreticko-metodologických direktiv R. Merton:

— Sociologické poznání musí jít cestou „empirické generalizace“. Na podkladě „drobných pracovních hypotéz“, jejichž základem je detailní „popis konkrétní“, je třeba sestavit obecnější hypotézy.

— Obecnější hypotézy vytvářejí předpoklady pro konstrukci určitých pojmových schémat, poskytují možnost pro vznik teorií středního dosahu.

— Teprve teorie středního dosahu umožňují syntézu empirie a teorie, nezatiženou „vysokými abstrakcemi“.

— Předpokladem pro takovýto postup je uplatnění pojmového aparátu, který je jako nástroj poznání obsažen ve funkcionálních vzorcích kvalitativní analýzy.

V metodologickém modelu direktiv této mertonovské strategie převažuje tedy induktivní postup, jenž má vést při zvyšování úrovně obecnosti k interpretaci zkoumaných jevů a k vytvoření teorií středního stupně obecnosti. Ty jsou takovým stupněm poznání, které, podle R. Mertona, tvoří zprostředkující most mezi drobnými, ale nutnými pracovními hypotézami empirického výzkumu, a mezi pokusy o systematické rozvíjení všeobshující jednotné teorie.

Tyto „teorie středního stupně obecnosti“ jsou díky své malé vzdálenosti od konkrétních jevů sociálního jednání, organizace a změny schopny analýzy různých omezených aspektů sociálního života. Jako příklad teorie takového typu Merton uvádí: teorie skupinových vztahů, konfliktních rolí, vytváření sociálních norem, třídní dynamiky společnosti atd. Marxistická teorie ovšem zahrnuje pod pojem „sociologická teorie středního dosahu“ zcela jinou problematiku.

Přechod od teorií středního dosahu k obecnějším systémům výkladu sociálního světa lidí není řešen důsledně. Kodifikace, jejímž původním záměrem bylo uspořádat ukázněně uvažování a systematizovat zkušenosti sociologického poznání a postupů, přijímá na různých místech Mertonovy práce různý obsah. Nakonec je vlastně odmítnuta, protože obecná teorie zatím nemůže být „konsolidována“, nemůže být vytvořena. Sociologie k tomu není dostatečně připravena. Proto by měla omezit své aspirace na vytvoření všeobshlého teoretického systému. Kodifikující předpoklady tohoto systému jsou ovšem explicitně či implicitně obsaženy ve funkcionálních interpretacích.

V kontextu tohoto modelu strategické orientace je Mertonova práce *pokusem o určitou syntézu a vyústění*.

Záměr překonat krajnosti empirických tendencí typických pro sociologii prvé poloviny dvacátého století ve většině zemí Západní Evropy a Ameriky⁽⁸⁾ a pokusů o vytvoření všezahrnujících pojmových schémat společnosti, pro něž je vlastní scholastická neplodnost, je jistě velmi potřebný a vítaný. Kritické náměty Mertona ve vztahu k této problematice jsou pro nás v mnohém inspiřující.

Mertonova strategická koncepce však nemohla zůstat pouze u pokusu o syntézu. Musela přinést i určitá vyústění. Ta jsou svým způsobem vrcholem možností, kam až se mohl dostat funkcionalismus jako zvláštní metoda soudobé buržoazní sociologie.

Oprávněně někteří autoři konstatují, že tato strategická vyústění „... jsou ve velké míře deklarativní. Obsah jednotlivých opatření na cestě generalizace není zpracován konkrétně. Co je však nejdůležitější — deklarativnost se týká i samotného nepřímého cíle — pojmu teorie středního dosahu“ [Sztompka 1973 : 114].

Je tomu skutečně tak. Vždyť Mertonova práce má téměř 650 stran tištěného textu a čtenář se vlastně nedoví, jaká sociologická teorie má být označována za teorii středního dosahu. Merton se omezil na velmi všeobecné pokusy, opřené o velké množství beletrizujících příkladů, jimiž zaplnil zejména prvou, z hlediska námi sledované problematiky nejdůležitější kapitolu.

Mertonem formulované direktivy tohoto vyústění, mající vést ke tvorbě teorie, jsou vlastně takové, že zabráňují vytvoření jakékoli teorie. Vyžadují, aby vznik teorie vyššího stupně obecnosti byl vždy podmíněn vytvořením dostatečného počtu teorií bezprostředně nižšího stupně obecnosti. To však je požadavek absurdní. Pokusme se ukázat proč. Budeme-li sestupovat stále níže po schůdkách obecnosti teorie, dostáváme se až k samotné empirické skutečnosti. Ta je

(8) Nejtypičtější představitelem je tu asi O. Neurath, viz *Die Empirische Soziologie* [1932].

však poznatelná jen tehdy, máme-li k dispozici nějaký aparát teoretických pojmů, kategorií, zásady postupů, jimiž bychom mohli označit, popsat, vymezit, charakterizovat, analyzovat poznávanou skutečnost. Ony určují vztah poznávajícího subjektu k poznávané realitě, rozhodují o možnostech lidského poznání, o kritériích pravdivosti a hodnověrnosti poznatků atd. Chápeme však, že tato skutečnost je pro R. Mertonu nepřijatelná, protože *ve společenských vědách každé teoretické poznání nutně vychází z řešení základní filozofické otázky*. Všechny varianty teorie poznání lze proto dělit především na materialistické a idealistické.

Od pravdy tedy není daleko výtky, která hodnotí Mertonův přístup jako „...sebevražedné direktivy, diametrálně rozporné se skutečnými intencemi svých tvůrců“ [Sztompka 1973 : 114].

I tady platí rčení, že i na koni sebelepších záměrů se můžeme dostat do pekla. Merton se pokoušel spustit do empirické záplavy záchranný člun, který měl jako nová teorie překonat metodologickou bezradnost. Jeho bárce však scházelo kormidlo a nebyla stavěna z dobrého materiálu.[9]

Literatura

- Andrejev, J. M.: *Vývoj metodologických základů soudobé buržoazní sociologie*. Sociologický časopis 1973, 1.
Čížek, F.: *Empirie a teorie*. Praha, Svoboda 1974.
Gouldner, A. W.: *The Coming Crisis of Western Sociology*. London, Heinemann 1971.
Hrabě, J.: *Kritika soudobé buržoazní sociologie armády*. Praha, Naše vojsko 1985 (připraveno k vydání).
Kohout, J.: *Sociologie a řízení ekonomiky*. Praha, Práce 1967.
Lenin, V. I.: *Materialismus a empiriokriticismus*. Praha, Svoboda 1952.
Lenin, V. I.: *Spisy, sv. 1*. Praha, Svoboda 1951.
Merton, R.: *Social Theory and Social Structure*. Revised and Enlarged Edition. Glencoe, The Free Press 1957.
Neurath, O.: *Die empirische Soziologie*. Wien 1932.
Současná buržoazní filozofie. Praha, Svoboda 1978.
Stouffer, S. A. et al.: *The American Soldier — Adjustment During Army Life*. Princeton University Press 1949.
Sztompka, P.: *Teoria i wyjaśnienie*. Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1973.
Weber, M.: *Theory of Social and Economic Organization*. London, William Hodge and Company 1947.
Zdravomyslov, A. G.: *Metodológia a procedúry sociologického výskumu*. Bratislava, Pravda 1972.

Резюме

К. Рытхаржик: Попытка Мертонa осуществить «новый синтез» эмпирии и теории. Концепция теорий среднего охвата

Основным требованием марксистско-ленинской критики должно быть единство критической и положительной, творческой теоретической деятельности. Это касается и такой области социологического познания, какой являются т. н. «теории среднего охвата». Идею их создания изложил прежде всего Р. Мертон в своей монографии «Социальная теория и социальная структура».

Мертон кодифицирует функционалистский аппарат и анализирует постулаты, которые в функциональном анализе можно обозначить как преобладающие. Обширные и интересные рассуждения представляет эссе Мертона, в котором он развивает теорию явных и скрытых функций. К более общим теоретико-методологическим подходам

(9) Článek bude ukončen v příštím čísle Sociologického časopisu výkladem metodologických předpokladů marxistické charakteristiky oborových sociologických disciplín.

можно отнести также характеристику влияния социологической теории на эмпирические исследования и решение отношения, возникающего между эмпирическими исследованиями и социологической теорией.

В статье анализируются основные тезисы и определяющие подходы Мертон, рассматриваются «методологические директивы» т. н. «теории среднего охвата».

Критические идеи Р. Мертона, направленные на преодоление крайностей эмпирических тенденций, во многих отношениях являются плодотворными для нас. Но стратегическая концепция Мертона в значительной мере декларативна и формулируемые директивы находятся в диаметрально противоположном противоречии с подлинными замыслами своего создателя. Они выливаются в методологическую беспомощность автора, который всемерно стремится игнорировать тот факт, что в общественных науках каждое теоретическое познание неизбежно исходит из решения основного вопроса философии.

(Положительному изложению всей проблематики посвящена вторая часть статьи, которая будет опубликована в № 3/1984 журнала «Социологические часоспис».

Summary

K. Rychtařík: Merton's Attempt to Work Out a "New Synthesis" of Empiricism and Theory. Conception of Middle-range Theories

The basic postulate of Marxist-Leninist criticism is, of necessity, the unity of critical and positive, creative theoretical activity. This also applies to such an area of sociological knowledge as are the so-called "middle-range theories". The idea of their elaboration was expounded mainly by R. Merton in his monograph "Social Theory and Social Structure".

Merton codifies the functionalistic apparatus and analyses postulates that can be designated as predominant in functional analysis. Merton's essay wherein he develops the theory of apparent and concealed functions is an extensive and interesting deliberation. Also the characterization of the impact of sociological theory upon empirical research and the solution of the relation arising between empirical research and sociological theory may be classed among more general theoretico-methodological approaches.

The paper analyses Merton's basic theses, specifying approaches and „methodological instructions" of the so-called "middle-range theories".

R. Merton's critical suggestions aimed at overcoming the extremes of empirical tendencies are, in many respects, inspiring for us. Notwithstanding, Merton's strategic conception is considerably declarative and the formulated instructions are diametrically opposite to their initiator's actual intentions. They end in the methodological confusion of an author who by all means endeavours to overlook the fact that, in social sciences, every theoretical finding depends on the solution of the basic philosophical question.

The second part of the paper will be published in the Sociological Review No. 3 /1984. It is devoted to the positive explication of the whole problem area involved.